

EXPANSIE EN GRENS

door Prof. Dr. J. A. WEIJEL, Amsterdam

De wetenschap is het meest verfijnde aspect van de evolutie van het leven: het snuffelend zoeken naar voedsel, het tasten en proeven van het milieu is gesublimeerd in een systematisch en methodisch verkennen met precisie-apparaten, die zowel de zintuigen als de motoriek exponentieel vergroten. Het is deze expansieve evolutie, de naar alle kanten uitbottende boom van kennis, waarin zich de driftmatigheid van het leven uit. De homo sapiens et faber is door deze driftmatig gefundeerde neiging tot kijken en maken gekenmerkt, maar de resultaten dreigen hem fataal te worden. De stuwende en sturende apparatuur is voor zijn krachten te klein. Als hij kennis vergaart, wordt hij uit het paradijs verdreven, als zijn drift hem verleidt, worden hem de ogen uitgestoken en als hij het vuur uit de hemel wil halen, ketenen de goden hem aan de rots. Het is Adam, Oedipus en Prometheus slecht vergaan.

De wetenschap — alhoewel rationeel van structuur en methode — is even driftmatig, meedogenloos en blind uitbottend als de evolutie. De horizon wordt gevormd door de problemen die wij tot dusverre niet hebben opgelost, en deze horizon wordt, door het wetenschappelijk bedrijf, voortdurend — vrijwel dwangmatig — verwijd. Het is een steeds verder expanderen, een uitdijend heelal van wetenschap, het is als een opdracht, een 'gaat heen en vermenigvuldigt u', maar de vraag rijst of het niet een noodlot is, een vervloeking die ons uit het paradijs der onbewustheid gedreven heeft. Alles is te onderzoeken, het heilige is niet verboden terrein en God is dood. Hoever kunnen wij gaan met weten en maken? Vervuilen wij met dit alles ook de bronnen van het geluk?

Ook in de geneeskunde heeft de blinde drift naar kennis niet alleen voordeel gebracht, want kennis en inzicht dwingen tot doen, tot maken, tot medisch handelen. Het streven naar uitbanning van ziekte en naar verlenging van het leven is op zichzelf lofwaardig maar wat is het resultaat op de lange duur? Is het zinvol het leven te verlengen als de enige dood celverval en dementie wordt en de zegening van een acute hartsdood ons wordt ontnomen?

Kortom, de vraag luidt: zijn wij zinvol bezig of volgen wij blind, althans met beperkt zicht, de driftmatigheid van een perfectionistische grootheidswaan, een weten dat voortgejaagd wordt naar een beter weten, een maken, dat steeds verder gaat naar een beter maken en geen einde kent? De discussie over de expanderende technologie, het onbehagen door het gevoel van sociale vervreemding neemt toe. Er is een nieuw levensgevoel ontstaan, vooralsnog vrij kritisch, en zich alleen maar afzettend tegen het oude: het moet anders, het kan zó in ieder geval niet doorgaan. Is het de hete adem van een dreigende chaos die wij in onze nek voelen, of geeft het eindigend millennium ons dergelijke gevoelens. Er is

iets op til. De mens blijkt te klein te zijn om zijn habitat te besturen en de vrees van MANNHEIM uit 1935 lijkt gerechtvaardigd: de disproportionele ontwikkeling van onze cultuur, t.w. de discrepantie tussen onze fysieke en morele vermogens kan niet langer genegeerd worden.

De huidige psychiatrie valt geheel binnen het rationalistische kader van de technologie, weliswaar een intra-psychische of een menselijke technologie, maar in ieder geval technologie. We beschikken over een verfijnde bewerktuiging, een nog steeds voor verbetering vatbare technologie van psychofarmaca tot dieptepsychologische duidingstechnieken. Onze discussie in de psychiatrie gaat om betere geneesmethoden, onze kritiek richt zich op verouderde instituten en instituties, op de diagnostische systemen, de therapeutische strategieën, de organisatie van het intra- en extramurale bedrijf, de kliniek, de voor- en nazorg, maar het is kritiek met de bedoeling het beter te doen.

We pogen falend functioneren weer op gang te brengen, het functioneren liefst optimaal te doen zijn, maar het functioneren als zodanig is het doel en we houden ons angstvallig verre van het inhoudelijke van dit functioneren, van de vraag waartoe dat functioneren dan dient. De vraag naar de zin durven wij niet te stellen; het wordt gemeenlijk honend van de hand gewezen als filosofie of als niet wetenschappelijk, want niet te operationaliseren. Toch zijn er momenteel vele samenlopende factoren, die ons psychiaters nopen ons zeer expliciet bezig te houden met de voortwoekerende technologische evolutie. Want als er iets duidelijk is geworden de laatste jaren is het dat de psychiater en de psychotherapeut niet buiten, maar midden in de samenleving staan. Wanneer wij in de komende jaren gaan strijden voor de ombouw van verouderde instituten, ons gaan bezig houden met de politiek van de geneeskunde, van de psychiatrie, maar in het bijzonder van de geestelijke volksgezondheid, dan moeten wij weten in welk groter kader ons werk staat. Wij kunnen ons niet meer beperken tot het dagelijks handwerk van de practicus, noch tot het speurwerk van de onderzoeker met zijn tussen haken gezette gereduceerd onderzoeksveld.

Alhoewel ALEXANDER in zijn 'Our Age of Unreason' van 1942 al veel beschreven heeft wat ons nu levensgroot tegemoet komt, is het hoogstens een enkele, zeker niet de massa van de psychiaters, die deze problematiek voorvoeld heeft. Wij kennen in ons vak de term 'blinde vlek' en het is toch wel een beetje pijnlijk dat wij nu moeten erkennen een blinde vlek gehad te hebben voor de sociale problematiek, die wij in en aan onze patiënten, aan de problemen die ons in de spreekkamer worden voorgelegd, zouden hebben kunnen herkennen. Wij hebben niet even precies en scherpzinnig geluisterd naar de samenleving als naar het individuele intrapsychische veld dat zich in de symptomatologie uit. De patiënt is meer dan het unieke geval, hij is deel, evenals wijzelf, van een samenlevingsgeheel.

Een zeer grote blinde vlek is die voor de heersende prestatiemoraal. Wel constateerden de psychosomatici dat het presteren, concurreren pathogeen was, maar zij legden geen verband met onze technologische cultuur. Dit is de verdienste geweest van MARCUSE, die zijn 'Eros and Civilization' uitdrukkelijk een 'philosophical inquiry into Freud' noemt. Freud zelf heeft de sociale betekenis van zijn ontdekkingen wel een eindweegs uitgewerkt, maar geen sociaal politieke consequenties getrokken, alhoewel hij al in 1919 de voorspelling deed dat wij het goud der psychoanalyse in koperen munten zouden moeten omvormen.

Het luisteren naar de sociale invloeden en het interpreteren, duiden daarvan is een taak die wij nu verder moeten ontwikkelen. Wij mogen niet sociaal blind blijven anders zal de ontwikkeling zich bij ons, maar zonder ons voltrekken. Het inzicht dat het ziektemodel de patiënt isoleert en dat dat een afweerteknik is van onze samenleving, vraagt om serieuze bestudering. Maar geen polarisering, geen of-of, doch en-en, want als zo vaak in de geschiedenis van de wetenschap voegt zich een nieuw inzicht bij oudere inzichten. De protest-filosofie is evenzeer een produkt van de samenleving als de recht- en ordefilosofie en de opmerking ligt voor de hand dat zowel ordelievendheid als protest uit eenzelfde fase van de menselijke psychische ontwikkeling stammen.

Dit eerste aspect van de omvorming van de psychiatrie in de komende jaren is nog te verwerklijken, operationeel te maken. Er zijn al vele waardevolle ideeën overgebracht door vele onderzoekers en zonder enige twijfel zal ons inzicht verdiept worden. Wij zullen veel van de menswetenschappen, o.a. van de communicatietheorieën kunnen leren als we ons er voor open stellen. Zo niet, dan isoleren wij ons, verliezen het contact en verdorren in ons laat seizoen.

De psychiater kan zich niet onttrekken aan de discussie over de ideologie van de komende jaren. Wij zijn, juist als psychiaters, een van de meest gereede partijen bij deze discussie. Maar tegen deze opdracht hebben wij ons tot nu toe verweerd. Wij wensten ons niet tot een stellingname te laten brengen, en ik vermoed dat wij ons wel plezierig hebben gevoeld in onze afzijdige rol, in ons vermogen toch dieper onder de oppervlakte van het menselijk gedrag te kunnen kijken. Maar dit dieper kennen was en is geen vrijbrief voor een zich niet bemoeien met de samenleving. Reeds daarom niet, omdat de samenleving zich in toenemende mate met ons bemoeit. Wij zijn geen excentrische, beschouwende buitenstaanders, maar medeslachtoffers, zo niet medeplichtigen. Het is niet zo dat er schuldigen zijn aan te wijzen, integendeel, ik meen dat het polariseren een vorm van afweer en loochening van een ieders betrokkenheid is, een circuit van vervolgde vervolgers, een paranoid syndroom.

Het zijn in dit korte bestek twee aspecten van de ideologische discussie die ik iets nader wil bezien.

Zo waag ik te betwijfelen of onze produktie- en consumptiemaatschappij de grote schuldige is, of deze maatschappij niet juist het gevolg is van de gedoemdheid der expansie van de levende materie. Hangt onze prestatie-moraal van aangepast-zijn, beter zijn, meer produceren, van groei, en vooral van economische groei, niet samen met onze psychische vorming en structuur?

Zou de menselijke psychogenese niet de kern inhouden van de problematiek van vandaag? Een kind ervaart hoe de horizon wijkt als het leert lopen, als het lezen en leren kan. Ik meen dat de samenleving niet anders kan zijn dan een afspiegeling van zeer diep in ons gelegen tendensen, waarin wij toch wel enig inzicht hebben verworven. De diepte-psychologische ervaringen hadden ons kunnen doen zien dat de hele samenleving zich na de opvoeding en de introjectie zo in onze ziel nestelt, dat wij een stuk samenleving *zijn*. En dat betekent dat de patiënt in zekere zin, de deteriorerende samenleving *is*. Het meest voorkomende psychiatrische ziektebeeld is de depressie, met angst, maar angst waarvoor, met insufficiëntie, maar ten opzichte van wat, onvermogen, maar waartoe, falen en eenzaamheid. Poliklinisch is het hyperaesthetisch emotioneel syndroom het meest frequent, de emotionele overbelasting door een wereld die wij bij voortduring zelf scheppen, onderhouden en expansief laten groeien. Zoals de toverleerling, maar waar is de leermeester?

Ik stel dus — en dat is een hypothese, die ik voor deze gelegenheid bijdraag — dat onze samenleving het gevolg is van onze sapiens- en faberstructuur, en dat het een simplificatie is te menen dat het de samenleving is, die ons maakt tot wat we zijn. Het omgekeerde is namelijk even waar. De opvatting van MARX dat het bewustzijn niet het leven bepaalt, maar het leven ons bewustzijn, moge ons nu, na meer dan een eeuw psychologie, naïef lijken, een andere opmerking van MARX heeft haar volle betekenis behouden. MARX beschouwt de vervreemding, die wij allen nu weer zo hevig ervaren, als het gevolg van de enorme arbeidsverdeling, op zich weer gevolg van de industriële produktie, in onze tijd van de industriële technologie. Hij wijst er in hetzelfde essay op dat de arbeidsverdeling — een buitengewoon belangrijke mutatie in de menselijke cultuur — juist een echte verdeling wordt en de werkelijke vervreemding voltrekt als er een onderscheid gemaakt wordt tussen materiële en geestelijke arbeid. En dan vervolgt hij: van dat ogenblik af kan het bewustzijn zich verbeelden iets voor te stellen, in plaats van iets werkelijks voor te stellen. Een anti-Hegeliaanse opmerking, die misschien ook voor de psychologie geldt, die zich te ver verwijderd heeft van hoe mensen eigenlijk leven. En dan zou ik voorzichtig willen vragen of de culturele revolutie in China, die — natuurlijk uiterst ondemocratisch — de intellectueel dwingt naar het land te gaan, niet uit dezelfde gevoelens van crisis is voortgekomen als de opkomst van de humanistische psychologie.

Voor alle duidelijkheid: ik betoog niet dat de wetenschap niet verder moet groeien, natuurlijk niet, we kunnen deze evolutie als zodanig niet stoppen, zomin als we de tijd kunnen stilzetten, maar ik betoog wel dat we moeten pogen terugkoppelingen in te bouwen, want de wereld is eindig.

En hiermee kom ik aan het tweede aspect. ALEXANDER beschreef in het reeds genoemde boek het Amerikaanse levensgevoel van de wijkende grens, het grensgebied waar het durvende individu heer en meester was, waar initiatief, intelligentie en volharding altijd succes zou brengen. Hij legt een duidelijk verband tussen het einde van de Far West-idee en de toenemende criminaliteit als de Amerikaanse wereld eindig blijkt te zijn, geen steeds wijkende grens blijkt te hebben en gesloten wordt, grenzen moet aanvaarden, maar dat niet kan en wil. De agressie stijgt wanneer er geen expansie meer mogelijk is, de gangster wordt het pathologisch ideaal. De grootheidswaan van het individu, dat een God is in het diepst van zijn gedachten, stootte op de muur van de begrensde werkelijkheid. Maar nu is het zo dat de gehele wereld eindig geworden is, de hele wereld heeft grenzen gekregen, de expansie kan zich alleen maar extra-terreestriaal uiten; maar juist onze eerste stappen in de ruimte, de blik op die bol die ons tehuis is, maken de eindigheid van die wereld, van ons bestaan te meer duidelijk. Ik vraag mij af of daar ook niet bijkomt de psychologische werking van het naderende einde van het tweede millennium. Ik herinner u aan zowel de ondergangsgevoelens als aan de messiaanse verwachtingen die speelden tegen het jaar 1000. Maar het einde van dit tweede millennium is, in tegenstelling tot het einde van het eerste, gekenmerkt doordat er geen hoop op een verlosser is.

En dat betekent dat we het bij ons zelf moeten zoeken, zowel intrapsychisch als interpsychisch. Men spreekt van een nieuwe mens, ik kan me daar nog geen duidelijke voorstelling van maken. REICH spreekt van een derde bewustzijn en ziet de eerste aanzet daarvan in de hippie-cultuur. Ik heb gefilosofeerd over een derde revolutie waarin welzijn en geluk de nieuwe maatstaven moeten zijn.

De evolutie kan niet doorwoekeren. We worden gedwongen tot een bewustmaking en tot een stellingname in en tegen het huidige bestel, het sociaal-economische, het sociaal-politieke en het daarmee samenhangende culturele bestel. Ik heb wel hoop, omdat we over de nodige kennis beschikken, voldoende geestelijke arbeid hebben verricht. Maar of wij het kunnen materialiseren in een ordelijke wereld hangt er van af of de krachten van het protest sterker zullen zijn en tot destructie leiden, of dat we er in zullen slagen een orde te aanvaarden en het onbehagen in de cultuur kunnen verwerken in esthetiek en spel.

SUMMARY

Are we the masters or the victims of our instinct for knowledge? Are we blind for the compulsive expansion of science? Knowledge induces production, homo sapiens always becomes homo faber. The problem is that we cannot stop the explosive and infinite development of science while the world is finite. What happened in the Far West of the United States, does happen with the whole world now: the expansion cannot pertain, the frontier is reached. This means increasing tension, as the frontier cannot yield. Psychiatrists have a blind spot for social problems, their 'third ear' does not hear society behind the problems of their patients. But the psychiatrist himself is part of the same society and he cannot withdraw from the discussion on ideology. The psychiatrist meets the symptoms of the increased social tension in his patients psychosomatic and psychosocial problems and symptoms.

LITERATUUR

Alexander, F.	<i>Onze redeloze wereld</i> , Utrecht 1953.
Freud, S.	<i>Wege der psychoanalytischen Therapie</i> , Ges. W. XII, London, 1947.
Mannheim, K.	<i>Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus</i> , Leiden 1935.
Marcuse, H.	<i>Eros and Civilization</i> , Vintage Book, 1955.
Marx, K.	<i>Der historische Materialismus</i> , Bd. II, Leipzig 1952.
Reich, Ch.	<i>The greening of America</i> , Penguin Book 1970.
Weijel, J. A.	<i>De mensen hebben geen leven</i> , Haarlem 1970.